

УДК 323.1.001

к. філос. н., доц. Волошина Н.М. (ВІТТ),
к. т. н., доц. Пампуха І.В. (ВІКНУ)

ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ ПОНЯТЬ «ПАТРІОТИЗМ» І «НАЦІОНАЛІЗМ» В УКРАЇНІ

У статті здійснено порівняльний аналіз понять «патріотизм» і «націоналізм». Сформульовано авторське бачення понять «патріотизм» і «націоналізм», проаналізовано їх сутність, зміст. Проведено типологізацію та визначено їхню роль у сучасному українському суспільстві.

Для досягнення визначеної мети вирішено наступні часткові завдання: сформульовано авторське розуміння понять «патріотизм» і «націоналізм» в Україні; проаналізовано сутність і зміст патріотизму й націоналізму в українському суспільстві; визначено роль і місце патріотизму та націоналізму в розвитку сучасного українського суспільства.

Ключові категорії: патріотизм, націоналізм, форми патріотизму, Батьківщина, держава, форми націоналізму.

The article presents the comparative analysis of the notions: «patriotism» and «nationalism». The author has given his own vision of the notions: «patriotism» and «nationalism», analyzed their essence and meaning. The author has conducted typology and defined their role in a modern Ukrainian society.

To achieve the goals decided the following partial objectives: Author 's understanding of the concepts of "patriotism" and "nationalism" in Ukraine; analyzes the nature and content of patriotism and nationalism in Ukrainian society; the role and place of patriotism and nationalism in the development of modern Ukrainian society.

Key categories: patriotism, nationalism, forms of patriotism, Motherland, state, forms of nationalism.

В сучасних умовах питання патріотизму і націоналізму в незалежній Україні знаходиться на вістрі інформаційно-психологічного протистояння. Ворожі засоби масової інформації залякують населення східноукраїнських областей міфічними націоналістами. Реалії повсякденного життя свідчать, що патріотизм виступає одним із головних чинників консолідації сучасного українського суспільства, в умовах прояву сепаратизму і тероризму в Південно-Східних областях України.

Незважаючи на провідну роль патріотизму та націоналізму у поступальному історичному русі держави, серед різних прошарків сучасного українського суспільства спостерігається розбіжність у розумінні цих соціальних явищ. Проблема інтерпретації сутності патріотизму та націоналізму стає предметом постійної ідейної боротьби, обумовленої їхнім значенням у політичному житті соціуму. Інколи на почуттях патріотизму та націоналізму здійснюються політичні спекуляції й розпалюється соціальна ворожнеча. Розподіл на «патріотів» і «не-патріотів», «націоналістів» і «шовіністів», боротьба між ними, виступають одночасно основою і результатом різних негативних процесів, розвитку регіоналізму, сепаратизму, загострення соціальних конфліктів. Звичайно, у короткій статті неможливо знайти повноцінних рецептів для вирішення всіх проблем, пов'язаних із патріотизмом і націоналізмом в українському суспільстві. Але кожний погляд на цю проблему, якщо не цеглинка, то принаймні деяка піщинка у подальшій розбудові незалежної України.

Аналіз досліджень і публікацій з питань патріотизму і націоналізму в Україні. Вивченню патріотизму українського суспільства присвячено значну вітчизняну

теоретичну спадщину. Українські дослідники паріотизму умовно розподіляють всі історичні джерела з питань патріотизму на декілька періодів. До першого періоду можна віднести праці представників Київської Русі В. Мономаха, Д. Заточника, К. Смолича, К. Туровського. В них роз'яснюється необхідність любові до Батьківщини.

Другий – обґрунтування козацького патріотизму, пов'язаний з іменами Г. Сковороди, М. Костомарова, Д. Яворницького Д. Дорошенка та висвітленням його в усній народній творчості.

До третього періоду умовно відносяться погляди на патріотизм українського суспільства за часів перебування в складі Російської імперії. Це роботи кращих представників українського народу В. Винниченка, М. Грушевського, Д. Донцова, М. Драгоманова, В. Липинського, Т. Шевченка, І. Франка, Л. Українки та ін.

Четвертий – пов'язаний із перебуванням України в складі Радянського Союзу. І. Дзюба, І. Драч, В. Чорновіл, В. Стус, Л. Костенко, В. Сосюра, П. Тичина, О. Довженко, П. Загребельний, О. Гончар та багато інших відстоювали ідею незалежної України і закликали народ любити її.

П'ятий період розпочинається зі здобуттям Україною незалежності. Тема патріотизму розробляється в наукових працях українських філософів В. Андрущенка, Л. Губерського, М. Михальченка, І. Надольного, І. Стогнія та ін. Ними розглядаються поняття «любов до Батьківщини», «патріотична свідомість» та аналізується сутність і зміст патріотичного виховання.

Патріотизм знаходить належне відображення в довідковій літературі. Кожне енциклопедичне видання прагне сформулювати власне визначення патріотизму, починаючи від відомого «Глумачного словника живої мови великороса» В. Даля, та, закінчуючи сучасними енциклопедичними виданнями. Спільним для всіх видань є визначення сутності патріотизму через визнання його як любові до власної Батьківщини. В цьому випадку під поняттям «Батьківщина (Вітчизна)» розуміється – територія, що історично належить народів. Інколи вживається термін «Вітчизна», під яким розуміється країна.

Авторам імпонує визначення патріотизму, сформульоване відомим французьким енциклопедичним виданням Larousse. Патріотизм – це «любов до Вітчизни, тобто країни, міста, місця, де народився, спільноти індивідів, які мешкають на одній землі, єдині у своїх культурних уподобаннях і в прагненнях захищати свої цінності». Таке визначення дозволяє застосовувати його досить широко стосовно рідної країни. І до локального місця народження, і до соціальної групи, і до субкультури [1].

Слід зазначити що проблему патріотизму досить глибоко досліджували російські вчені В. Макаров, В. Лутовінов, С. Іванова та ін. С. Іванова визначає патріотизм як соціальне почуття (любов до Вітчизни); патріотичну ідеологію; соціокультурну цінність (одну з системоутворюючих цінностей загальнодержавного рівня); критерій і одночасно підсумок громадянської ідентифікації; морально-етичні установки (патріотичний світогляд); вектор практичної поведінки, наявність готовності особистості до практичних патріотичних дій [2, с. 27].

Стосовно націоналізму то він має дещо коротшу історію існування. Вперше поняття «націоналізм» запровадили в ужиток німецький філософ Й. Гердер та французький абат О. де Барюель наприкінці XVIII ст. На початку XIX ст. слово вживалося зрідка; в англійській мові воно вперше зустрічається в 1836 р. у доктрині про богообрані нації. Відтоді термін ототожнювали з національним себелюбством, але зазвичай перевагу надавали іншим термінам, таким як «національність» і «національна належність», зі значеннями палкого національного прагнення чи національної самобутності. Нинішнього розуміння термін «націоналізм» набув тільки впродовж минулого століття. Але справедливим буде визнати, що протягом десятиліть дослідники так і не прийшли до загальноприйнятого визначення націоналізму.

В українській науковій думці історичний шлях націоналізму на початку XX століття детально розглянуто у листі В. Липинського до Богдана Шемета,

писаному у Райхенау 12 грудня 1925 р. [3]. Він зазначає, що спочатку українські соціал-демократи цілком у дусі ортодоксального марксизму почали ототожнювати «український націоналізм» із «буржуазною інтелігенцією» та її намаганнями очолити визвольний рух мас.

М. Грушевський у своїх публіцистичних працях також відмежовувався від «націоналізму», ідентифікуючи його з радикально-націоналістичною ідеологією. Навесні 1917 р. М. Грушевський згадував про те, що він та його однодумці завжди виступали проти «національного шовінізму», наголошував на тому, що «оборонці української національності не будуть націоналістами».

Крім того, термін «націоналізм» широко вживав М. Міхновський та його однодумці, які в 1902 р. створили Народну українську партію. Термін «націоналізм» ними використовувався як тотожний «національній свідомості».

Очевидно, саме з цього часу в політичній свідомості української інтелігенції сформувався розуміння «українського націоналізму» як радикальної ідеологічної течії й політичного руху з виразними елементами національної винятковості, агресивності та ксенофобії. Після поразки української революції 1917 – 1921 рр. термін «націоналізм» був досить швидко монополізований радикальними націоналістичними напрямками в українському русі як на еміграції, так і на тих етнічних українських землях, що опинилися у складі держав-сусідів. Як безумовне кредо українського націоналізму остаточно визначилася відома тріада принципів: незалежність, державність і соборність української нації.

Дещо поза увагою науковців залишилися питання порівняльного аналізу ролі патріотизму і націоналізму в незалежній Україні. Необхідність розглянути цю проблему обумовлює мету нашої розвідки.

Мета статті: здійснення порівняльного аналізу поглядів на роль патріотизму та націоналізму в українському суспільстві. Для досягнення визначеної мети вирішено наступні часткові завдання: сформульовано авторське розуміння понять «патріотизм» і «націоналізм» в Україні; проаналізовано сутність і зміст патріотизму й націоналізму в українському суспільстві; визначено роль і місце патріотизму та націоналізму в розвитку сучасного українського суспільства.

Об'єкт дослідження: патріотизм і націоналізм.

Предмет дослідження: порівняльний аналіз поглядів на роль патріотизму і націоналізму в українському суспільстві.

Інколи серед учених, політиків, державних діячів побутує думка про тотожність патріотизму і націоналізму в нашій державі. В такому розумінні цих соціальних явищ, на наш погляд, прихована генетична помилка. Науковий аналіз підходів до розуміння патріотизму свідчить про тисячолітню історію названого соціально-психологічного явища, в той же час дослідження націоналізму пов'язане із формуванням нації як соціальної спільноти на історичному етапі суспільного становлення і розвитку. Здійснення більш глибокого аналізу генезису й розвитку поглядів на ці поняття дозволяє більш детально побачити між ними спільні риси та відмінності.

Українські дослідники розглядають патріотизм як систему складників, інтегративну єдність почуттів, переконань і діяльності. Так, діяльнісний патріотизм В. Вутрича визначається активністю, пов'язаною з почуттям обов'язку і проявляється в готовності служити своєму народові й Батьківщині, в дотримуванні вироблених народом моральних правил і законів своєї держави, в практичній діяльності по утворення державності свого народу, й зміцнення та захисту незалежності своєї Батьківщини [4, с. 128].

Для розуміння патріотизму пропонуються вихідні теоретичні й методологічні установки його визначення.

По-перше, патріотизм, якщо мати на увазі його генезис, виникає й виявляється як почуття дедалі більше соціалізуючись і морально піднімаючись за допомогою духовного збагачення особистості.

По-друге, процес розвитку почуття патріотизму нерозривно пов'язаний з його дієвістю, що виявляється в активній соціальній діяльності, конкретних діях і вчинках суб'єкта в ім'я Батьківщини.

По-третє, патріотизм, будучи глибоко соціальним за своєю природою явищем, являє собою не тільки найважливішу грань суспільства, але й джерело його існування та розвитку, виступає як атрибут життєздатності соціуму.

По-четверте, в якості основного суб'єкта патріотизму виступає особистість, пріоритетним соціально-моральним завданням якої є усвідомлення своєї історичної, культурної, національної, духовної й іншої належності до Батьківщини, що визначає зміст і стратегію її життя.

По-п'яте, патріотизм нерозривно пов'язаний з духовністю. Будучи піднесеним почуттям, незамінною цінністю, джерелом і найважливішим мотивом соціально значимої діяльності, він властивий тій особистості (соціальній групі), що досягла значного духовно-морального й культурного рівня розвитку.

На підставі розглянутих установок, у яких представлені методологічні й теоретичні основи патріотизму, пропонується наступне його визначення. Патріотизм – це сформована в соціумі соціально-психологічна властивість, притаманна особистості, сім'ї, соціальній групі, етносу, що проявляється у вірі й безкорисливій любові до Батьківщини, готовності до самовідданої праці заради її процвітання, здатності до самопожертви при захисті її інтересів від загроз й спроможна консолідувати суспільство.

Він являє собою своєрідний фундамент суспільного й державного устрою, ідеологічну опору його життєздатності, одну з основних умов ефективного функціонування всієї системи соціальних і державних інститутів.

Поліаспектність і складність соціального явища, яким є патріотизм, обумовлює багатство його форм. Історія розвитку суспільства свідчить, що з поступовим прогресивним розвитком людства видозмінюється об'єкт патріотизму, який проявляється у певній формі. Застосування конкретно-історичного метода дозволяє проаналізувати його форми у зв'язку зі становленням і розвитком суспільства.

Перш за все доцільним буде розглянути релігійну форму патріотизму. Він як найважливіший емоційно-етичний аспект світогляду людини пов'язує її зі всім важливим і священним для неї. Саме поняття «Батьківщина», яке є ключовим у феномені патріотизму, походить від язичницького культу Роду. Все життя стародавніх слов'ян було пронизане язичницьким багатобожжям, безліччю обрядів і ритуалів. Язичництво допомагало вижити окремому Роду, що і знайшло свій прояв в понятті «Батьківщина» (Родина рос.). Патріотизм виник перш за все як почуття любові до свого житла, своїх звичаїв та вірувань і необхідності їх захисту від нападу з боку ворогів. «Будинок і двір стародавнього слов'янина були добре продуманою і створеною століттями системою заклиналих охоронних заходів. Мікрокосмос стародавнього язичника був обладнаний, як фортеця, для захисту від нападу [5, с. 146]».

Із прийняттям християнства на Русі саме церква охороняла релігійне верховенство в житті людини, етичні засади, сімейні відносини, поведінкову структуру суспільства. Православ'я, поступово зрощуючись і вбираючи в себе язичництво, створило неповторну систему світосприйняття, сформувало емоційну спільність, увійшло до повсякденного життя людей. Фактично саме церква створила такі релігійні норми, які детермінували всю поведінку українського суспільства протягом досить довгого часу.

Значний внесок у розвиток наукового розуміння ролі релігійного патріотизму у суспільстві зробив В'ячеслав Липинський. «Крім цементу духовного – релігійного, цементом політичним, скріплюючим місцевих українських людей у боротьбі за власну державу, ми хочемо мати патріотизм... І саме віра, оперта на Церкву, єсть наймогутнішим знаряддям будови ладу і порядку Держави», – писав філософ [6]. На сьогодні концепції українських релігійних мислителів пронизує ідея християнського патріотизму з пріоритетом гуманістичних цінностей. Любити свій народ по-християнськи – значить

керуватися засадами справедливості, шанувати права і свободи людей не лише українців, а й інших народів, нехристиян, невіруючих.

Наступною формою патріотизму є державницький патріотизм. Одним із перших, хто обґрунтував його теоретичні передумови, був Гегель. Самосвідомість суспільства, взята в її цілісності, – писав він, – «утворює субстанцію моральності – саме сім'ї, статевої любові, любові до Вітчизни – цього прагнення до загальної мети, до інтересів держави... [7, с. 275]». Його розуміння патріотизму означає прагнення до загальної мети до інтересів держави, які є, безумовно, пріоритетними у відношенні до будь-кого іншого, будь то інтереси суспільства, групи або особистості. Держава ж, як вища форма організації та вища цінність, виступає головним об'єктом піднесених відчуттів і помислів особи та суспільства, і, перш за все, патріотичних.

У 70-ті – 80-ті роки ХХ сторіччя напрям державного патріотизму активно розроблявся радянськими вченими в рамках концепції розвинутого соціалізму. При цьому, патріотизм радянського народу розглядався в якості найважливішої умови вдосконалення соціалістичної держави, зміцнення її ідеологічних, військово-політичних, національних та інших основ.

Внаслідок самоліквідації Радянського Союзу і створення незалежних держав державний патріотизм отримав нову теоретичну базу. В основі сучасної концепції державного патріотизму лежить ідея розбудови незалежної України за допомогою розвитку і зміцнення системи державних інститутів, ефективного функціонування яких має зіграти вирішальну роль в подоланні багатьох проблем сьогоденного життя. Значний вплив на вирішення цього завдання повинне справити створення в суспільній свідомості образу незалежної Української Держави, спроможної забезпечити гідні умови для саморозвитку особистості та суспільства в цілому.

Основним недоліком державного патріотизму можна вважати те, що він вимагає сліпого послуху, німої згоди з діями своєї держави на міжнародній арені, навіть коли ці дії несправедливі щодо інших народів. Саме це породжує критичне несприйняття його мислячою інтелігенцією або й більшою частиною суспільства, що знайшло своє підтвердження у Революції Гідності 2014 року.

Сьогодні має право на існування точка зору також і про особистісний патріотизм як окрему форму. Ідея розуміння патріотизму в особистісному плані не нова, вона набула теоретичного обґрунтування ще у Г. Флоровського. Він розглядав патріотизм як культурну творчість і національну напругу власних сил. Саме цей особистісний акт, а не гола військова могутність, створює, на думку Г. Флоровського, велич держави, формує праведну і благословенну любов до Батьківщини [8]. Це стверджується успішною боротьбою в 2014 році недостатньо вишколених, погано озброєних, без індивідуальних засобів захисту українців-патріотів проти сепаратистів і регулярних військ російської Федерації у південно-східних регіонах України.

Наступною формою патріотизму, що на сьогодні широко відображена в науковій і періодичній літературі, є військовий патріотизм. Започаткований ще за часів Київської Русі, він знайшов продовження у добу козацтва. Історія українського суспільства сповнена військовою звитягою і патріотизмом запорізьких січових козаків. Козаччина до цього часу живе у свідомості українського суспільства, яскравою сторінкою історії та самобутності українського народу, пов'язаною із наявністю високого патріотизму, безкорисливого служіння Батьківщині, що стало ознакою запорозького козацтва, оспіваного в народній творчості. Найяскравіше військовий патріотизм українського суспільства проявляється при захисті єдності України від сепаратистів і російських терористів.

Сучасні вчені пропонують, окрім перерахованих, наступні форми патріотизму: «технічний патріотизм», «культурний патріотизм» та ін.

Існує точка зору й про існування національного патріотизму. Підтвердженням цього слугує приклад високорозвинених країн, таких як США, Німеччина, Японія,

Таїланд, Південна Корея, де патріотизм і національна єдність стали рушіями економічного розвитку, вивели їх на перші позиції у світі.

Таким чином, можна зробити висновок, що патріотизм – це відношення до Батьківщини, ціннісне віддзеркалення в свідомості і практичний прояв у вчинках суб'єкта з певним просторово-часовим, соціокультурним, національно-державним континуумом. Патріотизм – чинник і засіб організації та самоорганізації людського суспільства.

Стосовно націоналізму слід зазначити, що у сучасній українській науковій літературі й публіцистиці поки що немає усталеного розуміння цього терміна. Саме це робить поняття «націоналізм», «націоналісти» несприйнятним, негативним у деякій частини населення України, особливо її східних областей. Дехто називає представників військових формувань, що борються за єдність України «фашистами», «націоналістами».

Мабуть, справедливо буде наголосити на тому, що націоналізм – це певна форма світогляду великої соціальної групи, центральним елементом якого є визнання незаперечності, природності права на існування та легітимності корінної нації в державі, поряд з правом інших націй на співіснування в цій же державі.

Коротко розглянемо форми націоналізму. Першою його історичною формою вважається шовінізм. Шовінізм – найбільш одіозна форма націоналізму, проповідь національної винятковості, протиставлення інтересів однієї нації інтересам іншої нації; поширення ідей національної переваги, розпалювання національної ворожнечі й ненависті. Цей термін походженням із Франції, де у 1831 році в комедії братів Кон'яр «Триколірна кокарда» одним із героїв був агресивний новобранець Ніколя Шовен де Рошфор. Вважається, що його прообразом була реальна особа – Ніколя Шовен, вихований у дусі відданості імператору – творцю «величчя» Франції). Поняттям «шовінізм» прийнято позначати різноманітні прояви націоналістичного екстремізму.

Наступною формою націоналізму є фашизм. Справедливим буде зауважити, що фашизм до націоналізму як такого має досить опосередковане відношення. Фашизм – це доктрина і практика творення «корпоративної держави», основаної на підкоренні вождю. Ідеологом і провідником фашизму був Беніто Муссоліні. На першому місці у теорії фашизму стоїть не нація, а держава. Назва «фашизм» походить від обраного фашистами символу єдності та влади – зв'язок пруття, які мають латинську назву «фасції». Початково фашистами Муссоліні називав членів італійських бойових дружин.

Загальноприйнято до націоналізму відносити і нацизм. Нацизм (правильно – націонал-соціалізм) – державний устрій, доктрина і практика творення тоталітарної соціалістичної держави у Німеччині перед і в ході Другої Світової війни. Від націоналізму був позичений шовінізм французького штибу («Німеччина понад усе»), яким виправдовувалася «необхідність» завоювання нових територій і творення міфу про право на це, від італійського фашизму – принцип корпоративної держави. На відміну від італійського фашизму на перше місце націонал-соціалісти ставили не державу, а націю. На практиці нацистська Німеччина була милітаризованою тоталітарною соціалістичною державою, досягнення якої у забезпеченні соціальних пільг для населення (але за рахунок милітаризації економіки і пограбування інших народів) були значними.

Ще однією формою націоналізму є сіонізм. Сіонізм – різновид єврейського націоналізму, національний рух та національна доктрина, змістом якої є збереження євреями національної ідентичності та національної єдності, створення і розвиток єврейської національної держави, збереження і розвиток національної культури, мови, звичаїв. Сіонізм допускає різні підходи й ідеології у трактуванні завдань і цілей. Головна мета сіонізму – створення національної держави – досягнута у 1948 році. Сьогодні сіонізм головним чином проявляється у підтримці держави Ізраїль.

І, нарешті, український націоналізм, який нині у багатьох пересічних громадян східних регіонів України і сусідньої Російської Федерації асоціюється виключно з ім'ям Степана Бандери, Організацією Українських Націоналістів (ОУН), Українською Повстанською Армією (УПА) та із Західною Україною. Частково це так, але тільки

частково. Бо зародився український націоналізм задовго до Д. Донцова, який сповідував інтегральний націоналізм тоталітарного типу, Бандери, Мельника і ОУН-УПА. Час появи українського націоналізму дослідники відносять до часів Петра I і Катерини II.

Кінець XX сторіччя став для світу часом тріумфу націоналізму – національні рухи досягли чималих успіхів у Східній та Південній Європі, Центральній і Східній Азії, Африці, на Британських островах та в Океанії. Дослідники вважають що XXI сторіччя стане сторіччям націоналізму. Чи це сумний прогноз, чи, навпаки, позитивний?

Справа у тому що націоналізм як теорія і практика змінюється разом зі змінами у світі. Сьогодні етнічний націоналізм, оскільки вже фактично немає моноетнічних держав, залишається лише долею бездержавних націй, які прагнуть державної автономії.

Народився і набрав окреслених форм політичний націоналізм, пов'язаний із сучасним визначенням політичної нації. Так і в Україні, націоналізм, який сформувався як етнічний, націоналізм одної етнічної нації пройшов довгий шлях успіхів і поразок, помилок і їх усвідомлень і, нарешті, переміг у головному. Створено незалежну українську державу. На часі творення політичної української нації.

Політичний націоналізм – це націоналізм громадянський, коли громадяни держави незалежно від етнічного походження чи місця проживання відчують себе часткою єдиного цілого, прагнуть процвітання своєї держави, досягнення нею належного місця у світі, високого добробуту, який їм ця держава має забезпечити. Прикладом політичного націоналізму є відношення до Сполучених Штатів Америки кожного громадянина цієї держави.

Націоналізм взагалі і зокрема політичний націоналізм не є синонімом патріотизму. Бо патріотизм – це любов до Батьківщини. Любов є почуттям спонтанним і не завжди усвідомленим. Любов і все. Націоналізм – це усвідомлення приналежності до нації, свідоме прагнення до вирішення завдань, які стоять перед нацією, сповідування ідей, які є національними. Але не можна, будучи націоналістом, не бути патріотом своєї національної держави.

Можна не бути представником української нації і все життя виборювати національну ідею незалежності і соборності України. Історія знає прізвища молдованина Митрополита Петра Могили, поляка – полковника Морозенка-Мрозовецького, єврея Герцика, татарина Джелалієва, гетьманів Пилипа Орлика (мати – із сім'ї хрещених євреїв) та Івана Мазепу (була-таки в нього польська кров), старших офіцерів і генералів УНР, ЗУНР, Гетьманату з не дуже типовими для українців прізвищами Дельвіг, Кравс, Отмарштайн, Бізанс, Сінклер, Комнін-Палеолог, Греков, Галкін, Алмазов, Кудрявцев, Рябінін, Астаф'єв, Булатов, Кануков, Губер – німці, шведи, росіяни, татари... В'ячеслава Липинського (етнічний поляк) і Дмитра Донцова (росіянин).

ЛІТЕРАТУРА

1. Petit Larousse tn couleursse tn couletrs. Paris: Librairie Larousse, 1980. – p. 667.
2. Иванова С. Ю. Патриотизм в культуре современной России: автореф дис. на соиск. уч. степени д-ра филос. наук / С. Ю. Иванова. – Ставрополь, 2004. – 40 с.
3. Патріотизм проти Націоналізму? Автор: орг. «Патріот України» Джерело: Форум українця [Електронний ресурс] – режим доступу: <http://ukrhistory.narod.ru>.
4. Виховання патріотизму у дітей та молоді в сучасних соціально-економічних умовах: матеріали звітної наук.-практич. конф. / Ін-т проблем виховання. – К., 1999. – С. 11; 30; 34; 37; 49.
5. Рыбаков Б. А. Язычество древней Руси / Б. А. Рыбаков. – М.: «Орион», 1987. – 783 с.
6. Волинські єпархіальні відомості. – 2007. – № 5 (30).
7. Сочинения в 4-х т. / Г. Гегель. – Т.4. – М.: Госполитиздат, 1956. – 481 с.

8. Флоровський Г. О патріотизмі праведному і гріховному / Russkaya idea: v krugu pisateley i mysliteley russkogo zarubezhya: v 2-x t. / G. Florovskiy. – T. 2. – M.: Iskusstvo, 1994. – 539 s.

Рецензент: к. пед. н., проф. Плахотнік О.В.